

VÖRÖS LÁSZLÓ

„Kitüntetésem nincsen”

GONDOLATOK MARX KÁROLY JELLEMÉRŐL

A legkisebbik Marx lány, a Tussynak becézett Eleanor életéről szóló könyvében Harald Wessel leír egy roppant sokatmondó és tanulságos jelenetet. A szerző egy szürke, nyirkos-hűvös januári napon a highgate-i temetőben a Marx család sírjának szomszédságában üldögél, amikor látogatók érkeznek a sírhoz, céltudatosan ide tartva: „...kanadai diákok, három fiú és négy lány. Nem riadtak vissza a hosszú gyaloglástól, sem a nyirkos időtől. Odamentek a Marx-emlékműhöz, néhány pillanatig némán álltak előtte, majd az egyik megszólalt: »Poor old Charlie« — szegény öreg Charlie. Csak ennyit mondott.»

Valóban, szegény Charlie, még kitüntetése sem volt. Ő maga mondta ezt 1861 tavaszán, porosz állampolgári honosítás és berlini lakhatási engedély tárgyában kelt beadványában (amit természetesen elutasítottak), nyilván a hatóságok kérdésére válaszolva. Mert anélkül valószínűleg eszébe se jutott volna ilyesmi. Mindamellett a válasz nagyon beszédes. Közvetlenül is meg áttételesen is hírt ad Marx jellemének néhány alapvonásáról. Mindenekelőtt arról, hogy munkásságát valóban az *ügy szolgálatában* végezte, a személyes dicsőség és érvényesülés ezredrangú volt a számára.

Közhely ma már, hogy a személyiség kialakulása sok mindentől függ. Marx életútja azt mutatja: az eredendő tehetség mellett a feltett életcélok minősége és *a jellem ennek támaszául szolgáló szilárdsága* alapvető tényező. A középiskolás Marx osztálya nyolcadik legjobb tanulója volt a trieri gimnáziumban. Fogalmam sincs, mi lett az éltanulóból és az őt követő többi eminensből. Bizonyára tisztos hivatalnokok lettek a ranglétra különböző fokain, kényelmes anyagi körülményekkel, nyugodt polgári élettel, közmegebecsülésnek örvendő és jogos önelégültséggel — mert erre is vágytak, ez volt az életcéljuk. S ha netán egynéhányan többre akartak törni, hamarosan belátták, hogy a könnyebbik út a kifizetődőbb. Vezérelvük és erkölcsi parancsuk végül is így vagy úgy ez volt: idomulni a fennállóhoz.

A nyolcadik legjobb viszont már 17 éves fejjel ilyeneket írt érettségi dolgozatában: „Ha azt a pályát választottuk, amelyben a leginkább munkálkodhatunk az emberiségért, a terhek nem törhetnek meg bennünket, mert ez csupán mindenkiért hozott áldozat; akkor nem szegényes, korlátozott, egoista örömeiket élvezünk majd, hanem boldogságunk milliók boldogsága lesz...” Könnyű felismerni, hogy a tíz évvel később megfogalmazott korszakalkotó gondolat — „a filozófusok a világot csak különbözőképpen *értelmezték*; a feladat az, hogy *megváltó-tassuk*” — csírája ez erkölcsi megközelítésből. És ami a legfőbb: nemcsak leírta ezt már diákként, hanem tartotta is hozzá magát egy életen át. S ez az, amit a jellem szilárdságának mondtunk. Mert kinyilatkoztatni bármilyen magasztos eszmét is nagyon könnyű, de betartani a vállalást nehéz. Ráadásul minél nemesebb az eszme, annál nehezebb a feladat és súlyosabb a morális felelősség.

„...volt valami, ami számára mindennél fontosabb volt — *az ügy odaadó szolgálata*” — írja róla Eleanor-Tussy (kiemelés is tőle). Hogy mennyire híven jellemzi ezzel apját, azt Marx

írásai megszámlálhatatlanul sok helyen tételesen is bizonyítják, nem is beszélve az egész életút bizonyágtéveséről. „De célomat, ha török, ha szakad meg kell valósítanom és nem szabad megengednem a polgári társadalomnak, hogy pénzkereső géppé változtasson” — írja Marx a saját jól tudatosított célratöréséről és erős akaratáról, ami olykor még az egészségét is kockára tévés határáig jutott: „Miért nem válaszoltam hát Önnek? Azért, mert egész idő alatt fél láb-bal a sírban voltam. Minden munkaképes másodpercet ki kellett tehát használnom, hogy befejezzem művemet, amelynek feláldoztam egészségemet, az élet örömeit és családomat. Nevetek az úgynevezett »praktikus« embereken és bölcsességükön. Ha barom módjára akarna élni az ember, akkor természetesen megtehetné, hogy hátat fordít az emberiség szenvedéseinek, és csupán saját irhájával törődik. De igazán *impraktikusnak* tartottam volna magam, ha felfordulok anélkül, hogy teljesen befejeztem volna könyvemet, legalábbis kéziratban” — írja S. Meyerhez 1867 áprilisában, *A tőke* I. kötetének elkészülte után. Életének talán legkeserve-sebb napjaiban, Edgar kisfia halála után pedig ilyen sorokat küld Engelsnek: „A szörnyű ki-nok közepette, amelyeket e napokban átéltem, mindig az tartotta bennem a lelket, hogy rád és barátságodra gondoltam, meg az a reménység, hogy nekünk közösen van még valami értelmes tennivalónk a világon.” Az „értelmes tennivaló” itt ugyanazt a tartalmat képviseli, amit a „milliók boldogsága” vállalóan, az emberiség szenvedéseinek való hátat fordítás pedig taga-dólag jelenít meg.

Marx azt is nagyon jól tudta, hogy gondolatainak igazsága önmagában nem elegendő, kell hozzá a morális fedezet is, mert ennek hiánya kompromittálja magát az eszmét. Teljesen világos volt számára, hogy a „vizet prédikál és bort iszik” magatartása az ő esetében hatvá-nyozottan káros lenne; hogy a megfelelő szilárd erkölcsi talapzat nélkül összeomlik a mégoly imponáló gondolati építmény is, ezért személyes erkölcsi feddhetetlenségére kínosan ügyelt. A „kínosan” kifejezés szándékos itt, mert gyakran valóban nem volt kellemes a számára bele-bocsátkozni kicsinyesnek tűnő szóbeli vitákba és tollharcokba, amelyek ráadásul fontosabb munkáktól raboltak el időt és energiát. Mégse tehetett mást. Előre látta például, hogy sokan a szemére vetik majd barátai és ismerősei közül — nem is beszélve a kárörvedő ellenszurkolók-ról —, miért „fecsérel” annyi időt, csaknem pontosan egy esztendő *Vogt úr* című művének megírására. Azért, mert ez a bizonyos Vogt úr vitte szinte a tőkélyre azt a módszert, amit so-kan mások is használtak Marx ellen, s amit ő maga Weydemeyerhez írott egyik levelében így jellemzett: „Elképzelheted, hogy helyzetem igen lehangelő. Feleségem tönkremegy, ha ez még sokáig tart. Az állandó gondok, a polgári élet legkicsinyesebb küzdelmei felőrlik. Ehhez járul-nak még ellenfeleim aljasságai, akik *még soha* meg nem próbálták, hogy tárgyi alapon támad-janak, s tehetetlenségükért úgy igyekeznek bosszút állni, hogy polgárilag megrágalmaznak és kimondhatatlan gyalázatosságokat terjesztenek rólam.” A legtovább Vogt úr ment, aki töb-bek között a Kommunisták Szövetségét pénzhamisítók gyülekezetének s személyesen Marxot zsarolóinak és megvesztegethetőnek festette le. Marx tucatszámra kapta a leveleket olyan intel-mekkel, hogy ne pocsékolja az időt ilyen ostobaságok megcáfolásával (magyar szempontból érdekesek Marx eme sorai: „Szemere, a magyar exminiszter is ezt írta nekem: »Megéri-e a fá-radságot, hogy Ön mindezekkel a fecsegésekkel foglalkozzék?«”). Marx mégis hajthatatlan maradt, inkább félretette *A tőkét* egy évig, mert erkölcsileg tisztán akart állni kortársai és az utókor előtt, s a mozgalmat sem hagyhatta besározódni: „Személyes és pártügyekben a tudo-másul nem vétel, vagyis a rá se hederítés csak bizonyos pontig tarthat” — írta Engelsnek a Vogt-féle szennyirat elolvasása után, és egy pillanatig se habozott a tekintetben, hogy mindezt nem szabad szó nélkül hagyni sem a párt, sem a saját erkölcsi tisztaságának érdekében.

Ez a hihetetlen igényesség az egész Marxnak sajátja volt, a tudósak is. Többen megír-ták, hogy addig nem hagyta nyugodni a lelkiismerete, amíg egyetlen, akár egészen picinyke gyenge pontot érzett gondolatmenetében. Marx mindig szívesen fogadta, nemegyszer egyene-sen kérte Engels tanácsait különböző dolgokban, ebben azonban hajthatatlan maradt, nem hallgatott rá, Engels jószándékúan türelmetlen s meg-megújuló baráti ostromai, rábeszélései falra hányt borsóként peregetek el róla. „Légy végre egyszer kevésbé lelkiismeretes a saját dol-

gaiddal szemben — írja Engels 1860. január 31-i levelében — ... Az a legfontosabb, *hogy* a dolog meg legyen írva, és megjelenjék... A többi zavaró körülményt mind jól ismerem, de azt is tudom, hogy az elhúzódság fő oka mindig saját aggályoskodásod. Végtevére mégiscsak jobb, ha a dolog megjelenik, mint ha ilyesfajta meggondolások miatt egyáltalán nem jelenik meg...” Marx ennek ellenére százegeadszer is végiggondolt egy problémát, ha a századik után nem látott mindent tisztázottnak.

Ez az elméleti igényesség természetesen nem egykönnyen talált hívekre a forradalmárok soraiban, részben alkati-képességbeli, de még inkább szemléleti okok miatt. Marxnak ilyen szempontból sem volt könnyű dolga, lépten-nyomon értetlenségbe ütközött, gyakran még az egyébként legelszántabb forradalmárok között is. Rendkívül érdekes, amit Bakunyin ír egyik barátjának 1847 végén az akkor Brüsszelben élő Marxról: „Marx itt ugyanazt a hiábavalóságot csinálja, mint ezelőtt, megrontja a munkásokat azzal, hogy okoskodóvá teszi őket. Ugyanaz az elméleties esztelenség és kielégítetlen önelégültség.” Sok más mellett ezen a ponton is élesen szemben álltak ők, és itt is Marxnak volt igaza, aki nemcsak a vezetők szintjén, hanem tömegméretekben is nélkülözhetetlennek tartotta a proletárforradalomhoz az elméleti tudatosság bizonyos fokát, aki már 1843—44 fordulóján felismerte, hogy „az elmélet is anyagi hatalommá válik, mihelyt a tömegeket megragadja”, s „miként a filozófia a proletariátusban találja meg az *anyagi*, úgy a proletariátus a filozófiában találja meg a *szellemi* fegyvereit...”

Magától értetődő, hogy a vezetőktől különösen magas elméleti képzettséget várt, s ha ilyent nem talál — de sokszor volt ez így! —, kíméletlenül szóvá tette. Se szeri, se száma Marx olyan megnyilatkozásainak, amikor a gúny, a szatíra és az irónia gazdag eszköztárát felhasználva szól az üresfejűekről. Wilhelm Liebknecht írja róla visszaemlékezésében: „A politika Marx számára *tanulmány* volt. A politikai fecsegőket és a politikai fecsegést lelke mélyéből gyűlölte... Hogy fel tudott dühödni Marx, amikor azokról az üresfejűekről beszélt, akik a kérdéseket néhány közhellyel és frázissal elintézik, és saját, többé-kevésbé zavaros kívánságokat és elképzeléseiket tényeknek tekintve, a kocsmaasztaloknál, újságokban vagy népgyűléseken és parlamentekben irányítják a világ sorsát. Szerencsére a világ nem törődik velük. Az »üresfejűeken« nem ritkán igen híres, ünnepekt »nagy embereket« értett.”

Teljes joggal haragudott az ilyen emberekre Marx objektíve is — amiért üres fejjel és fecsegéssel akarják intézni a világ sorsát —, meg szubjektíve is, hiszen ő sok-sok éven át reggeltől estig a British Múzeum könyvtárában ült, éjszakánként pedig otthon dolgozott. Ő aztán igazán tudta, mennyire meg kell dolgozni és szenvedni azért, hogy legalább megközelítőleg megérthessük és ennek birtokában irányíthassuk a világ sorsát. Egy ilyen szokványos munkanapján írta 1851-ben Weydemeyerhez (még 16 év van hátra *A tőke* I. kötetének elkészültéig!) ezeket a sorokat: „Többnyire reggel 9 órától este 7 óráig a British Múzeumban vagyok. Az anyag, melyet feldolgozok, átkozottul szerteágazó... A demokratikus „simpleton”-oknak [„együgyűeknek”], akikre „felülről” száll a világosság, persze nincs szükségük ilyesfajta erőfeszítésekre. Ugyan minek is gyötörnék magukat gazdaságtani és történelmi anyagokkal ezek a szerencsefiak? Hiszen minden *olyan egyszerű*, ahogyan a derék Willich szokta volt mondogatni nekem. Minden olyan egyszerű! Ezekben a sivár fejekben. — Roppant egyszerű fickók!”

Az üresfejűséget, a „minden olyan egyszerű” elvét és a „simpleton” szemléletet Marx nemcsak a politikában és a tudományban nem szerette, hanem egyáltalán semmiféle kimonodott és írott szövegben. Ez a tulajdonsága szintén már ifjúkorában kialakult, és ebben is következetesen tartotta magát elveihez mindvégig. Már 24 évesen, a *Rheinische Zeitung* szerkesztőjeként naponta volt módja érvényesíteni és egyre finomabbra csiszolni a tartalmas szöveg iránti igényét. Rugénak írja 1842 novemberében az úgynevezett „szabadok” (a berlini ifjúhegeliánusok) hozzá küldött cikkeiről: „Ugyanannyit, mint a cenzor, magam is bátorkodtam törölni, mert Meyen és társai halomszámra küldtek nekünk világfelforgatással terhes és gondolatszegény ömlengéseket, pongyola stílusban odakelve, megspékelve némi ateizmussal és

kommunizmussal (melyet ezek az urak sohasem tanulmányoztak) ... Felszólítottam őket, hogy kevesebb homályos eszme-futtatást, nagyhangú frázist, önelégült tetszelgést és több határozottságot, több elmélyülést a konkrét állapotokba, több tárgyismeretet hozzanak felszínre.”

Marx már nagyon fiatalon és kíméletlen szigorúsággal alkalmazza azt az elvet, amit később Lunacsarszkij nagyon találóan úgy fogalmazott meg, hogy aki színvonalatlanul képviseli az eszmét, az lejáratja az eszmét. Legyen bármilyen kitűnő ember és jó harcostárs esetleg valaki, ha nem tud másképpen írni, csak dagályos ömlengésekben, nevetségessé válik: „Borkheim derék ember... De jaj, ha tollat vesz a kezébe!... Azokhoz a vademberekhez hasonlít, akik megszipíteni vélik arcukat azzal, hogy mindenféle rikító színekre tetoválják. Mindig közhegyek és pufogó frázisok jönnek a tolla hegyére. Nála szinte minden kifejezés ösztönszerűen csörgősapkát ölt.”

A közhelyek és pufogó frázisok még a valóban forradalmi időszakokban sem igazán hatásosak, de még kiábrándítóbbak a forradalmi apály idején. Marxnak mindkettőből, a forradalmi viharokból és a szélcsendből is kijutott, az utóbbiból még több is, mint az előzőkből. A hullámhegyek és hullámvölgyek ilyen váltakozása a nehezebbnél nehezebb jellempróbáló helyzetek egész sorát szüli. Legfőképpen azt, hogy mit tegyen a forradalmár egy forradalom nélküli korban? Mert ilyenkor a hibás választások egész halmaza adódhat, az árulástól kezdve a megfásultságon keresztül egészen a „csak azért is fegyveres harcot!” öngyilkos akciójáig. Marx ezt a próbát is megingás nélkül kiállta. Az objektív történelmi körülmények jellegének megfelelően mindig jól tudta megítélni a közvetlenebb vagy áttételesebb forradalmi tettek szükségességét, olyankor is — a 48—49-es forradalmak vagy a párizsi kommun bukását követő években —, amikor a helyzet egyenesen ellene szólt a nyílt csatáknak. Ki kívánhatta nála jobban a proletariátus azonnali és végérvényes győzelmét? A voluntarizmus azonban távol állt tőle, s amikor a forradalmi apály mélyen demoralizálta a forradalmárok taborát, ő és Engels ekkor is, e „szürke” évtizedekben is megtalálta az „értelmes tennivalót”, az intenzív elméleti munkát és a nemzetközi munkásszövetség eszmei és szervezeti erősítését. S a történelem nem a hazardírozókat és a kiábrándultakat, hanem őket igazolta. Marx a világos cél tudatában legjobb képességei szerint végezte a történelem napirendjén levő feladatokat, ezért a *Neue Rheinische Zeitung* főszerkesztőjeként éppúgy forradalmár tudott lenni, mint ahogy forradalmár volt a British Múzeum olvasótermében könyvei fölé görnyedő, vagy az I. Internacionálét szervező-vezető Marx Károly.

A forradalmi szélcsendet azonban nem tudta mindenki úgy elviselni, mint Marx. S különösen nem az emigráció körülményei között. Az emigráns élet gerincet törő és kicsinyességre készítő voltáról sokan írtak már, többek között Engels: „Az emigráció olyan intézmény, amely mindenkit, akinek nem sikerül tőle teljesen függetlenítenie magát, szárárrá vagy gazfickóvá tesz.” A harcostársak közül nagyon soknak nem sikerült függetlenítenie magát ettől. Vogt úrról szólva előbb már leírtuk a „kínosan” kifejezést. Nos, még kínosabbak voltak azok a polémiák, amikor a saját taborán belül volt kénytelen vitába bocsátkozni.

Marx hozzászólt az útszéli hangú kritikákhoz tudományos műveiről, s aránylag háborítatlan bensővel viselte el őket. Ízelítőül csupán két részlet álljon itt; az első éppen a *Vogt úrról* szól: „Marx úr mestere a konstruktív denunciaciónak. Vidocq, Ohm, Stieber stb. báránykák hozzá képest. Sokan kéjjel gázolnak majd ebben a felkavart mocsokban, mert mesteri callummia [rágalom]; de egyetlen elővigyázatosságra felkérjük az olvasókat: a majomvadásban akadnak gonosz páviánok, amelyek egyéb fegyver híján az ürülékot használják fel, s ezzel bombázzák barátaikat és ellenségeiket. Vigyázzunk: Marx úr a maga 190 oldalán szinte kizárólag ezt a fajta stratégiát alkalmazza, amelynél sajnálják a municióra való kiadást. Olvassátok, olvassátok, de csakis egy mosdótálnyi víz és habzó szappan szoros közelségében, nem fedkezve meg a szolgáltató üvegcséről sem!” A másik kritikát — *A tőke* I. kötetéről — Mehring kommentálásával idézzük: „Más »szakemberekkel« is igen rossz tapasztalatokat szerzett Marx; e derék férfiak egyike, aki óvatosságból elhallgatta a nevét, még nyolc év múltán is arra

az épületes kinyilatkoztatásra vetemedett, hogy Marx, »autodidakta« lévén, a tudománynak egy egész emberöltőjét átaludta.»

Ezek azonban nyilvánvalóan rosszindulatú, sőt esetenként kifejezetten ellenséges szándékú emberek tollából származtak, s ha föltehetően nem is estek jól Marxnak, viszonylag könnyen túltette magát rajtuk. A forradalmárok szélesan értelmezett táborán belüli összeüt-közéssor azonban már egy más minőség volt, ott egykori vagy többé-kevésbé mostani híveivel találta magát szemben. Először főleg az emigráns körökben, aztán — s ez még fájóbb lehetett — az internacionáléban. A Marx—Engels levelezést és a Mehring-életrajzot kell elolvasni ahhoz, hogy igazán tudatosodjék az emberben, mennyi torzalkodással indult és *terebélyesedett ki mégis* a mozgalom. Mintha éppen a „hazai pályán” a legplasztikusabb megtestesítője lenne a dialektikus ellentétek egységében való fejlődésnek. Mennyi fölöslegesnek tűnő csetepaté, intrika, személyeskedő civódás! Marx jellemének egyik legnagyobb vonása — ha lehet egyáltalán a sok közül ilyeneket kiemelni — számomra az, ahogyan felül tudott emelkedni ezeken a kicsinyes csatározásokon, mindig az elvek magasságában maradva; ahogyan meg tudta őrizni gondolkodói méltóságát, ahogyan el tudta választani a konkolyt a búzától; s hogy nem keseredett el ezen a végsőig, a belefásultságig, hanem töretlenül hitt és dolgozott tovább. Sőt, van olyan sejtésem, hogy a munkásmozgalomnak ez az egyébként nem szívdertítő állapota nem bénította, hanem egyenesen inspirálta őt. Természetesnek vette, hogy a legtisztább folyónak is van sok hordaléka, társadalmi vetületben is. „A lét határozza meg a tudatot” kiindulópontjáról mást nem is várhatott. Éppen ezért minden értelmesnek tűnő — de csakis elvi! — vitába készségesen belement, a világnak nem csupán értelmezése, hanem legfőképpen megváltoztatása érdekében. Elsüllyedni a személyi perpatvarok és áskálódások mocsarában nagyon könnyű lett volna már akkor is. És ami a legegyszerűbb: odahagyni az egészséget, elvonulni a „tudomány” legszűkebben értelmezett fellegvárába, és ontani — Marx szóhasználatával élve — „az alapos sekélyesség” semmitmondó irományait. Marx annyi értetlenséggel találkozott nemcsak ellenségeinél, hanem saját többé-kevésbé híveinél és félig-meddig elvbarátainál is, hogy *elvileg* nem lenne csodálni való, ha a fentebbi utakat választja.

Ha így cselekszik, még pénze is lett volna bőven. Óhatatlanul Ady Endre jut eszünkbe:

*Csak hazudni kéne, mennyi minden jönne,
Magyar eredménnyel, sikerrel özönbe.
Már elhallgatni is milyen érdem volna,
De vallani mindent: volt életem dolga.*

Ha tudott volna hazudni és mást vallani, mint ami az agyában és a szívében van, Marx kora legünnepeltebb tudósa lehetett volna, bizonyára *kitüntetésekkel elhalmozva*. Így azonban a nyomor várt rá. Milyen képtelenség ez is: ha ma élne, akár dőzsölhetne is könyveinek honoráriumaiából, a maga idejében pedig sokszor a napi betevő falatnak is örült. *A Marx élete dokumentumokban* című könyvben olvasom, hogy „manapság Marx gazdasági följegyzéseket tartalmazó füzetei a legszédítőbb spekuláció tárgyai a kapitalista világban. Így például 1966-ban két vékony, az 1850-es évek elejéről származó kivonatfüzete 33 000 nyugatnémet márkáért kelt el egy marburgi antikvárium árverésén.” Annak idején pedig Marx nagyon sokszor — mentegetőzéssel persze — portósan küldte el levelét Engelshez, mert bélyegre sem volt pénze. Szívszorító olvasni, hogy milyen kicsinyes anyagi gondokkal küszködött a világtörténelem legnagyobb embere. Egy átlagos szöveget idézek, mert ennél vannak sokkal szívbemarkolóbbak és enyhébbek is, de a lényegét a szélsőségek nélkül talán éppen ez adja vissza: „Még ha a kiadások végletes csökkentésére szánám is rá magam — pl. a gyerekeket kivennem az iskolából, egy valódi proletárlakásba költözném, elküldeném a szolgálókat, krumplin élném —, az ingóságaimat elárverezve sem lenne annyim, hogy csupán a környékbeli hitelezőket kielégítsem és akadálytalanul elvonulhassak valami zugba... A magam részéről füttyülnék rá, ha a

Whitechapelben [akkori londoni nyomornegyed] kellene laknom, csak végre megint egy órányi nyugalom lenne és végezhetném a munkámat” — írja Marx 1858 júliusában Engelshez.

Hiába minden elvont magasröptűség, a jellem igazi próbája a hétköznapi munkájában dől el. És az anyagi nyomor különösen jellemvizsgáztató: itt válik el igazán, hogy gerinces-e valaki, vagy megalkuvó. Marx az anyagi nélkülözések elviselésének méltóságával hitelesítette igazán életművét. Itt megint a világnézettel szervesen összenőtt különleges jellem áll előttünk. Az a magatartás, amit felesége, Jenny így jellemezett egyik levelében férjéről szólva: „Ő még soha, még a legszörnyűbb pillanatokban sem veszítette el a jövőbe vetett bizalmát, sőt még derűs humorát sem...”

Marx humora külön fejezet lehetne. Engels ezt írta erről Bernsteinnel: „Ha ezeknek az ökröknek alkalmuk lenne a Szerecsen és köztem folyt levelezést elolvasni, még a szájuk is távra maradna. Heine költészete pimaszság a mi kacagó prózáinkhoz képest. Dühös lenni tudott a Szerecsen, de a fejét lógatni — soha.” És ha már az előbb a papír elbírja a majom-vadonpávián eszmefuttatást, akkor hadd idézzünk Marxtól hasonló típusú szöveget, annak bizonyosságaképp is, hogy „ha ketten csinálják ugyanazt, az nem ugyanaz”. Ezt írja Marx Adolf Clusshoz 1853. március 25-i levelében: „Még egy *tény*. Nem az én hibám, ha nem esztétikus. A szőke uralkodónő, Montijo-Lola szervezetét roppant kellemetlen baj gyötri — leküzdhetetlen *szellentés*. Ezt tymoptanomániának nevezik. A »baleset« ellen korábban erőltetett lovaglással küzdött, ezt azonban Bonaparte most, mint rangjához nem illőt, megtiltotta neki, és így »erős detonációi« több »fogadáson« még a díszruhás decembristákat is pirulásra készítették. S ez már jelent valamit. Csak egy kis zaj, egy morajlás, egy semmisség az egész, de tudod, hogy a franciák orra a legkisebb szellőt is megneszeli.” Ez — különösen akkor —, ha tudjuk, hogy Marx teljes joggal leküzdhetetlen ellenérzésekkel viseltetett a kis Napóleon iránt, és az adott időszak francia forradalmi esélyeiről sem volt jó véleménye, annyira *tartalmasan szellemes* kitétel, hogy mellette valóban eltörpül a mosdótálnyi víz és a szagoltató üvegcsé olcsó és üres heccelése.

Marx humorérzékét azért is fontos hangsúlyozni, nehogy aszkéta-forradalmárnak tűnjék fel. Eleanor Marx, Wilhelm Liebknecht és Paul Lafargue emlékezéseiből tudjuk, milyen életvidám, nevetni tudó és szerető ember volt Marx és felesége. Szerették volna az élet más élvezeteit is, de erre ritkán volt pénzük. Az ifjú Marx egykoron a trieri sereglet egyik előlülője volt, később sokszor a ruháit is el kellett zálogosítania, hogy a családja megélhessen. Az mindig ünneppel volt, ha Engels italt tudott küldeni. Mentek is a hálálkodó levelek. „A bor remek, jót tesz nekem. A sherry egészen kiváló. A portói talán nem annyira, nekem azonban, különösen édes íze miatt, igen ízlik. Ez majd ismét talpra fog állítani” — írja Jenny asszony 1857 augusztusában, férje pedig négy évvel később így köszöni meg a küldeményt: „A gyerekek is nagyon hálásak a borért. Úgy látszik, apai örökség, hogy szeretnek inni.” A már betegeskedő öreg Marxnak orvosi előírás volt naponta néhány deci bor elfogyasztása, soha ennél kellemesebb gyógyszert! Ismét köszönet Engelsnek: „A tegnap megérkezett portói bor nagy szolgáltatokat tesz nekem.”

Mindez azért is érdekes, mert vannak jó néhányan, akik Marxtól abszolút rideg és embergyűlölő férfiúnak rajzolják le. Bakunyin például így ír róla: Marx „nem szenvedhet engem, és senki mást nem szeret, mint önmagát és talán legközelebbi hozzátartozóit”. Torzkép ez arról a Marxról, akinek egész munkássága a humanizmus jegyében telt el, és aki nemcsak elvont módon tudott szeretni, hanem személy szerint embereket a hozzátartozóin kívül is. Marx mindig mélyen megrendült, amikor valamelyik harcostársa meghalt. Időrendben idézve néhányat a sok lehetséges közül: „Képtelen vagyok leírni, hogy milyen fájdalommal töltött el drága, felejthetetlen Rolandunk elhunytának híre... Érzékeny, minden ízében finom, valóban nemes természet volt — jellem, tehetség és esztétikus megjelenés ritka összhangra talált benne” —, írja 1855-ben Amalie Danielshez. Egy évvel később Engelsnek mondja: „Weerth halálhíre borzasztóan hatott rám és alig tudtam elhinni.” 1864 májusában pedig azt a barátját búcsúztatta megrendülten, akinek *A tőke* I. kötetét is ajánlotta, Wilhelm Wolffot. Akkor éppen

Manchesterben volt a betegnél, és így tudósítja feleségét: „Szegény Lupus ma délután 5 óra 10 perckor meghalt... Vele eltávozott kevés barátunk és harcostársunk egyike. Férfi volt a szó legjobb értelmében.” Az pedig már szót sem érdemel, mert annyira közismert, mennyire szerette Marx a gyermekeket; nemcsak a sajátjait, hanem bármiféle csöppséget. A Bibliában is azt becsülte legtöbbször — túl persze történelmi és művészi értékein —, hogy sok más mellett az „engedjétek hozzám a kisdedeket” tétellel a gyermekek szeretetére és megbecsülésére ösztönöz.

Ha már a személyek szeretetéről van szó, az önszeretet és az önreklámozás mindvégig abszolút távol állt Marxtól: az *ügy szolgálata*ának logikus ellenpólusa ez. Ropant tanulságos az alábbi történet. 1868 elején fölvetődött annak lehetősége, hogy az egyik lapban *A tőke* I. kötetének megjelenése alkalmából fényképes életrajzot közölnek Marxról. Ezt mindeneke előtt Engels szorgalmazta, az eseményt is ő harangozta be Marxnak, nem titkolt lelkesedéssel: „Kertbeny ötlete, hogy a portréd megjelenjék a lipcsei »Illustriert«-ban, egészen pompás. Az effajta reklám szíven találja a filisztert. Szóval adj oda neki mindent, ami ehhez kell.” Ez volt február elején, majd július végén ismét előáll a dologgal Engels: „Ezt a fajta kóklerságot éppúgy nem szabad lebecsülnünk, mint a Siebel közvetítette fogásokat... A feleségedet is nagyon szórakoztatja majd, — azt hiszem, legjobb, ha egyelőre titokban tartod az esetleges családias miatt, s csak a kész lappal leped meg.” Amíg Engels jószándékúan ügyködött és konspirált, addig Marx az alaposára jellemző meggondolási idő után más véleményre jutott. Engelsszel ő ritkán ellenkezett direkt módon, most azonban a leghatározottabban ezt tette, így írt Kugelmannak: „Mármost szabadjon egy szót szólnom. Az Ön és Engels véleménye alapján, hogy a dolog hasznos, engedtem ennek a »Gartenlaube«-reklámnak az ügyében. A meggyőződésem *határozottan tiltakozott ellene*. Most pedig *nyomatékosan* felkérem Önt, hogy ezt a tréfát *véglegesen ejtse el!*... Az ilyesmit inkább károsnak mint hasznosnak tartom és *méltatlan*nak egy tudományos ember jelleméhez. Például a *Meyers Konversationslexikon* már régebben írásban kért tőlem életrajzot. Nemcsak hogy nem küldtem el, hanem a levélre nem is válaszoltam. Mindenkinek a maga módján kell üdvözülnie.”

Lehetne vitatkozni azon, hogy Marx itt túlságosan szerény volt-e vagy sem. Ha teljesen magába zártan nézem az esetet, azt kell mondanom, hogy igen. De ha nagyobb összefüggésekben szemlélődve s a személyi kultusz későbbi szörnyűséges pályafutását is bekalkulálva gondolkodom, akkor azt muszáj mondani, hogy nem. Marxnak persze fogalma se lehetett arról, milyen is lesz valójában a személyi kultusz, de az a vérben volt — a történelem más személyi diktatúráinak ismeretében —, hogy ez óriási veszélyekkel fenyeget; ezért nagyon jól tudta, hogy a személyi ügyekben sokkal inkább a visszafogottság kell, mint a túlságosan szabadjára engedettség.

Marx ugyan soha nem volt hatalmon levő politikus, de mint az internacionálé egyik vezetője, sőt — ha protokolláris tiszttségében nem is, de egyébként érdemi munkáját tekintve — legnagyobb személyisége nyilvánvalóan végig gondolta a személyi kultusz egész tárgykörét és potenciális katasztrófáit. Engels és a saját nevében írja 1877 novemberében, hogy „mindketten füttyülünk a népszerűsége. Bizonyíték erre például, hogy mindennemű személyi kultusz iránti ellenszenvben, az internacionálé idején sohasem engedtem a nyilvánosság elé jutni az elismerés számtalan manőverét, amelyekkel különböző országokból molesztáltak, s soha nem is válaszoltam rájuk, kivéve itt-ott rendreutasítással. Amikor Engelsszel először beléptünk a titkos Kommunista Társaságba, ez csakis azzal a feltétellel történt, hogy a szervezeti szabályzatból eltávolítanak mindent, ami előmozdítja a tekintélybe vetett babonás hitet.”

Már nyolc évvel Marx halála után a 71. születésnapját ünneplő Engels tapintatos visszautasító levélben kénytelen elhárítani az egyik dalkör nyilvános zenés felköszöntőjét: „Mind Marx, mind én mindig is ellene voltunk mindennemű nyilvános demonstrációnak, amely egyes személyekhez kapcsolódik, hacsak nem érhető el ezáltal valamely magasabb cél; és a leginkább elleneztük az olyan demonstrációkat, amelyek még életünkben a saját személyünket illethetnék. Ha tehát a leghalványabb sejtelmém lett volna arról, hogy ilyen megtiszteltetésben

akarnak részesíteni, igyekeztem volna még idejében kifejezni légtiszteletteljesebb, de egyben legsürgetőbb kérésemet, hogy a dalos elvtársak mondjanak le e szándék megvalósításáról.”

Bármilyen csekélységről van is szó, az ilyen sorokat olvasva azért eltöpreng az ember: vajon kitől tanulhatták a személyi kultusz egykori és mai hívei a mindenhatóság-érzetet? Meg a véget érni nem akaró ünnepeket — természetesen saját ünnepeltetésüket. Marxtól és Engelstől semmiképpen sem. Marx *ilyen* szempontból valóban aszkéta, pontosabban mondva puritán volt, és itt is neki volt igaza. Nem is szólvá a dicsőítő versekről!

Élvezt olvasni, hogy tudott Marx például gúnyolódni azon, hogy Lassalle öndicsőítő verset kért Freiligrathtól, aki ezt minden gyengesége ellenére is végül megtagadta, ám más valaki mégis megénekelte a nagy embert, ekképpen:

*Ide hozzánk, te német proletár!
Ide! Szavunk ne hangozzék hiába!
Íme, egy férfi, jóléted honába
Ki utat törni kész. Fel tette már!
Nem ül ő ott a magas parlamentben,
Nem kérkedik szónoki érdemekkel,
Szava világos, mindünkhöz talál —
Miénk, a népé Ferdinánd Lassalle!*

*Ne azért hullasd verejtékedet,
Hogy másoknak pénzes zacskója teljen;
Ők vagyonokat nyernek, te ellenben
Rongyoskodol s az éhköppöt nyeled.
Munkád gyümölcsét te arasd le végre!
Rád hozzon áldást a föld művelése!
Ez férfiszó, fülünkbe zengve száll,
Való, amit mond Ferdinánd Lassalle!*

Hát ezen van is mit gúnyolódni! De ami a legfőbb: lett volna bőven és lenne mit tanulni Marxtól ebben is. A pufogó frázisok elkerülésében és egyáltalán a személyes dicsőítés elutasításában.

Számomra a világon az egyik legszebb dolog a szép vers. Éppen ezért az én szememben az emberi megszegyenítésnek-megszegyenülésnek, az emberi megaláztatásnak a lehető legmélyebb pontja az, ha bűnrössz versek egész sorát írják valakihez még életében, s ő ez ellen nem tiltakozik. Sőt, egyenesen megdicsőülésnek fogja fel ezt. Szerencsére az ilyenekről előbb-utóbb mindig bebizonyosodott, hogy politikusnak is jóval kisebbek voltak annál, mint amekkorának saját magukat képzeltek. Működik itt egy sajátos törvény: egyetlen nagy költő egyetlen nagy verse halhatatlanná tehet arra érdemteleneket (a sok lehetséges példa közül lásd Horger Antalt József Attilánál), ám a másik oldalon akár sok tucat költő százegy rossz verse sem emelhet fel az egekbe senkit, ha netalán mégannyira ott is lenne a helye. Ezért volt kíméletlen Marx ebben a tekintetben is: Lassalle-t ő máskor és másért is bírálta, ez azonban mindennek a netovábbja volt Marx szemében, hogy valaki a munkásmozgalomban *csapnivaló* verssel akarja reklámozni magát. Ő, aki betéve tudta a görög klasszikusokat, Dantét, Goethét és Shakespeare-t, ilyen izlésbeli tévedést nem tűrhetett el.

Marx jellemének egyik legnagyobb vonása a „mindenben kételkedni kell” elvének vállalása és érvényesítése volt. Igazán hálásan soha meg nem köszönhető volt a lányoknak, hogy ezt a kérdezz-felelek játékot — ami számtalan helyen olvasható — apjukkal lejátszották. Marx gondolkodásmódjára rendkívül jellemző, hogy még itt is, ebben a valóban ad hoc típusú rögtönzésben is rendszeralkotó volt; a kedvelt életszabály és a jelige sorrendje ugyanis hallatlanul fontos, előbb jön a „semmi, ami emberi, nem idegen tőlem” elve, majd utána a kételke-

désről szóló passzus. Mert Marx pontosan így kételkedett: nem öncélúan, hanem az *emberi* érdekében; előbbre való volt számára az, ami nem idegen tőle, és a kételkedés ennek előmozdítására jött, hogy minél jobb, otthonosabb és emberközelibb legyen a világ.

„Kedvenc erénye: egyszerűség; fő jellemvonása: céltudatosság; mit tart boldogságnak: küzdeni; mit tart boldogtalanságnak: meghódolni; a bűn, amelyet a leghamarabb megbocsát: hiszékenység; a bűn, amelyet a legjobban utál: csúszás-mászás” — így sorakoznak elő valóban koncepciózusan és egyáltalán nem rögtönzésszerűen Marx válaszai, amelyek az összeletművet tekintve távolról sem impresszionisztikusak, hanem valóban *megélt* karakterjegyeket adnak.

Szegény Charlie, a követői, a nevében fellépők közül hányan adódtak ilyen nagy jellemek? Lehet, hogy a kanadai diák éppen erre gondolt, amikor ott az emlékműnél azt a mondatot kiejtette. Bízunk benne, hogy egyre többen felnőnek hozzá ebben is. A méltatlannak bizonyulókról ő már nem tehet. Ő megtette a magáét: nemcsak a gondolkodás és a cselekvés, hanem a jellem őriása is volt.

KAPOSI MÁRTON

Az életmű egy életrajzban

FRANZ MEHRING MARX-ÉLETRAJZA

A Marxról szóló első, valóban tudományos és mindmáig klasszikus monográfiát írta meg 1918-ba Franz Mehring. A kiváló tanítvány nem csupán egy elismerést és tiszteletet sugalló monumentummal jelentkezett mestere születésének centenáriumán, műve legalább annyira dokumentum is: a kibontakozó munkásmozgalomnak és vezére küzdelmeinek, a marxizmus mint elmélet és gyakorlat születésének dokumentuma, amelyet az egyik szemtanú, sőt résztvevő élményei is színeznek és hitelesítenek, s ennyiben dokumentuma a Marx-értékelések kezdetének is. Szerzője rendelkezett mindazzal, ami egy klasszikus monográfia megírásához szükséges: tehetséggel, tényismerettel, korszerű módszerrel, az ábrázolt személy iránti tisztelettel és szeretettel s egy emberöltőnyi történelmi távlatlalt, ami már elég ahhoz, hogy a vizsgált események következményeinek tendenciái valamennyire kirajzolódjanak, de a keletkezésük szellemét még ne vegye körül a befejezett múlt esetleg már nem egészen friss levegője.

Az elsősorban történész Mehring — nem kis dilemma után — életrajzot írt Marxról. Végül kétségtelenné lett előtte, hogy egy színes, sokoldalú egyéniség igen gazdag és jelentőségében akkor még szinte alig felmérhető életművét nem lehet egyetlen könyv keretei közé szorítani. Vállalt feladatának teljesíthetőségét így jellemezte: „Itt eleve kérélhetetlen szükségszerűséggel álltam szemben: nem duzzaszthattam fel túlságosan a kötetet, hogy legalább a haladotabb munkások számára hozzáférhető és érthető legyen; már amúgy is az eredetileg tervezett terjedelem másfélszeresét érte el. Hányszor kellett megelégednem azzal, hogy egy sor helyett egyetlen sort, egy oldal helyett egyetlen sort, egy ív helyett egyetlen oldalt írjak! Különösen Marx tudományos írásainak elemzése sínylette meg ezt a külső kényszert. Hogy már eleve ne hagyjak semmi kételyt efelől, az ilyen életrajzok szokásos alcíméből: »Életének műveinek története«, a második részt elhagytam.” Egy olyan könyvet írt Mehring, amely önmagában is megáll, de ugyanakkor folytatható a Marx munkásságát elmélyültebben elemző kötetekkel.